

Joanna Wańkowska-Sobiesiak

ZAMEK NA WYSPIE
BADANIA ARCHITEKTONICZNE ZAMKU W EŁKU

Dzieje budowlane zamku w Ełku sięgają czasów państwa krzyżackiego. Budowla zachowana do dzisiaj kryje jednak w swoich murach wiele niespodzianek i jak wykazały badania architektoniczne niewiele śladów gotyku. Po przebudowach i przekształceniach jest ona przede wszystkim świadectwem epoki nowożytnej, a pytanie o kształt i kierunek projektu konserwatorskiego nadal pozostaje otwarte.

Najpiękniej położonym zamkiem krzyżackim Warmii i Mazur bez wątpienia jest zamek w Ełku. Zbudowano go na wyspie leżącej pośrodku Jeziora Ełckiego, połączonej z miastem groblą. Wielka więc szkoda, że ten tak interesujący obiekt jest zarazem jednym z najbardziej zniszczonych gotyckich założeń zamkowych i to zarówno na skutek nieszczęśliwych zmian funkcjonalnych, które pociągnęły za sobą kolejne, daleko idące przebudowy, jak też na skutek destrukcyjnych wręcz prac remontowych podjętych w latach 80. XX wieku. Dlatego też dziś trudno w nim dopatrzyć się gotyckiego zamku, w którym prowadził rozmowy z Krzyżakami książę litewski Witold. Dziś to mury pokryte liszajami tynku, a całość w niczym nie przypomina gotyckiej budowli.

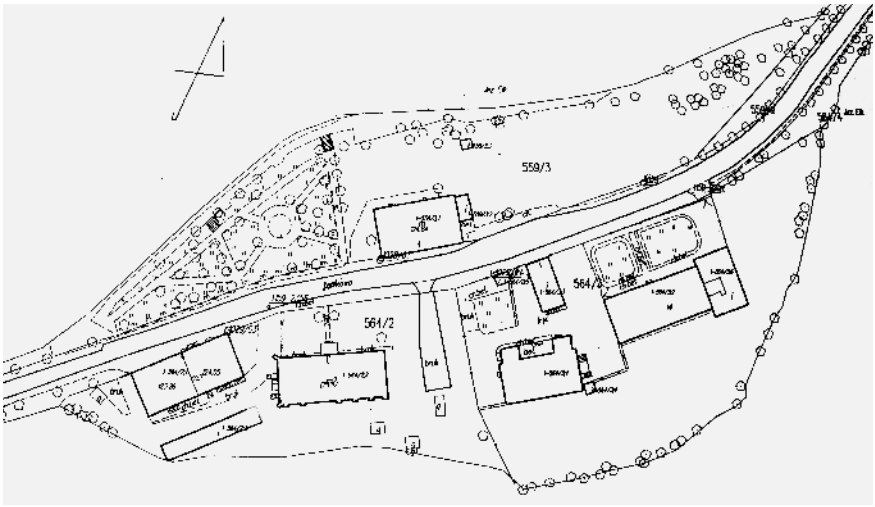
1. *Widok zamku od strony północnej na elewację frontową, fot. Joanna Wańkowska-Sobiesiak (2012).*

A przecież zamek w Ełku stanowi świetny przykład nadgranicznej strażnicy krzyżackiej. Jak pisał o nim Jerzy Frycz[1], należy on do grupy małych zamków, wśród których przeważają założenia prostokątne „o jednym, mniej lub bardziej wydłużonym skrzydle mieszkalnym". Jako przykłady zamków tego typu autor wymienia Lębork, Nowe na Pomorzu oraz Bezławki na Mazurach. Dalej pisze:

> *Ełk stanowi, jak dotychczas, zupełny wyjątek w typologii zamków krzyżackich, najbardziej przypomina graniczny zamek w Jasieńcu na Pomorzu.*

Dodam, że do tego typu zamków należy zaliczyć zamek w Giżycku, wcale nie tak odległym od Ełku, za to o podobnej, wielowiekowej historii, w której miały miejsce te same wojny, przemarsze wojsk i dostosowywanie obiektów do prowadzonych działań militarnych, a następnie do zmian administracyjnych zachodzących w państwie krzyżackim.

1 J. Frycz, Ekspertyza historyczno-konserwatorska z sierpnia 1984 r., mps w archiwum WKZ Delegatura w Ełku.

2. *Plan sytuacyjny zamku i zabudowy wyspy na Jeziorze Ełckim. Budynek po prawej stronie ulicy już nie istnieje, podobnie jak wartownia przed zamkiem. Źródło: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Ełku.*

Opis zamku

Zamek ełcki posadowiony jest na wyspie na Jeziorze Ełckim, którą z miastem łączyły wcześniej mosty, a obecnie usypana grobla, przez którą wytyczono ulicę Zamkową, prowadzącą przez środek wyspy. Biegnie ona wzdłuż zamku, przecinając przedzamcze. Założenie zamkowe składa się z zamku właściwego, zlokalizowanego w części wschodniej oraz przedzamcza w części zachodniej wyspy. Zamek i przedzamcze kiedyś oddzielone były fosą. Dziś w tym miejscu znajduje się wybrukowany wjazd na podwórko. Na terenie dawnego przedzamcza znajdują się trzy budynki, z których dwa większe pochodzą z końca XIX i początku XX wieku.

Teren zamku właściwego otoczony jest XIX-wiecznym murem. Wewnątrz muru, oprócz zamku, stoi jeszcze XIX-wieczny budynek więzienia z przylegającą doń XX-wieczną kotłownią oraz dwa budynki zespołu bramnego: stróżówka i nieco większy parterowy budynek wartowni. Wartownia rozebrana została w 2012 roku.

Dwupiętrowy, częściowo podpiwniczony zamek murowany z cegły i kamienia, przykryty jest dachem dwuspadowym z wystawkami. Elewację frontową flankują ryzality przykryte również dachami dwuspadowymi. Pomiędzy ryzalitami znajduje się betonowy taras sięgający na wysokość cokołu budynku. Układ wnętrz jest dwutraktowy, z sienią na osi, tam do 1988 roku znajdowały się schody na wyższe kondygnacje. Dziś są one dostępne klatką schodową w ryzalicie zachodnim. Z ciekawszych elementów należy wymienić gotycki otwór przejścia w piwnicach i na parterze w sieni, fragment gotyckiego por-

talu do dawnej kaplicy oraz kolebkowe sklepienia piwnic, jak też jedyne zachowane krzyżowe sklepienie w przyziemiu ryzalitu wschodniego. Pozostałe elementy, w tym podłogi i stolarka, usunięte zostały w trakcie ostatniego, niedokończonego remontu.

Obiekt zarówno wewnątrz jak i na zewnątrz jest mocno zdewastowany: skuto tynki, na elewacjach widać bardzo duże ubytki. Z wyjątkiem elewacji frontowej brakuje stolarki okiennej. W otworach okien elewacji frontowej zamontowano okna nowsze. Należy żałować, że zamek został pozbawiony wewnątrz tynków, stolarki drzwiowej i okiennej oraz podłóg. Kardynalnym błędem było zwłaszcza skucie tynków, ponieważ ze śladów odkrytych w trakcie prowadzonych badań, po rozkuciu zamurowanych wnęk dawnych okien, stwierdzono obecność polichromii. Można więc domniemywać, że podobne dekoracje były na ścianach i być może na stropach.

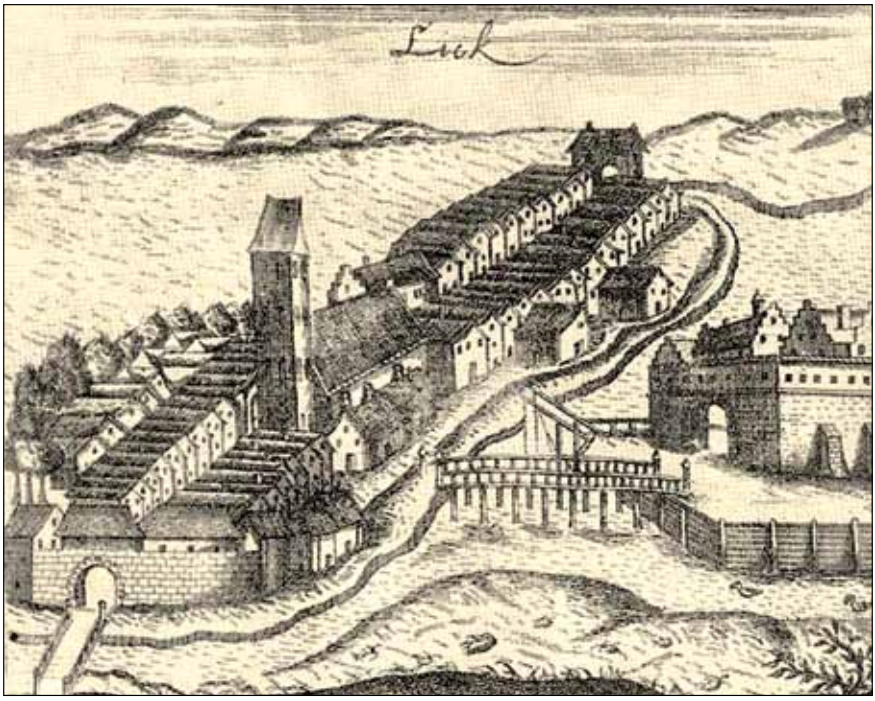
Historia zamku

Ziemie tak ważne z punktu strategii wojennej jak Jaćwież – bo tu stanął opisywany zamek – nie mogły pozostawać bez licznych punktów umocnień. Były to tzw. jaćwieskie grodziska.

W *Kronice Miasta Ełku* przed 1859 zapisano:

> *Według Hennebergera zamek krzyżacki w Ełku zbudowano podobno w roku 1273. Mówi o tym następujący fragment: »tenże zamek został wzniesiony za panowania Wielkiego Mistrza Krzyżackiego von Sangershausena na ostrowiu niemalże pośrodku jeziora otoczonego lądem, niedaleko miasteczka, od frontu i tyłu wyposażono go w długie mosty zwodzone, dwie bramy oraz dwie warownie, tak że w razie potrzeby może służyć jako niewielka twierdza. Zamek jest średnich rozmiarów, ma wysokie okna, wygodne komnaty i bardzo obszerną salę z kominkiem, w której dwa razy w roku członkowie kościoła reformowanego przyjmują z rąk kaznodziei z Instenburga Wieczerze Pańską, a na dziedzińcu zamkowym straż pełni zazwyczaj drużyna złożona z członków załogi zamku. W zamku zażywać można nad wyraz uroczych widoków, rozciągających się niemal na całe jezioro i obszerny pas lądu z wioskami, gospodarstwami, polami, pagórkami«. Ponieważ jednak z czasem zamek nieco się zapadł, dobudowano niewielkie skrzydło, służące poprawie wyglądu i komfortu, jako że w pobliżu na tym samym ostrowiu ulokowano urząd komorniczy wraz ze spichlerzem, browarem stodołami i licznymi zabudowaniami gospodarczymi*[2].

2 L. Horch, *Chronik der Stadt Lyck,* Lyck 1859; reprint, [Neckarwetheim]: Kreisgemeinschaft Lyck, 1997. Caspar Henneberger był kartografem i rysownikiem panoram miast, które wydane zostały ponownie, zob. wystawa i katalog: *Z biegiem Wisły i Niemna. Historyczne mapy i widoki miasta Prus Wschodnich, Zachodnich, Polski oraz krajów bałtyjskich*. Wystawa ze zbiorów Centrum Kultury Prus Wschodnich w Ellingen i Muzeum Prus Zachodnich w Münster-Wolbeck była prezentowana m.in. w Gdańsku w 2012 r. Pokazano tam 60 map, m.in.: mapy Prus Heinricha Zella, Abrahama Orteliusa, Caspara Hennebergera, Gerarda Mercatora, Friedricha Leopolda von Schroettera, widoki niektórych miast pruskich (Gdańska, Elbląga, Braniewa, Królewca). Kolekcja została oparta o zbiór Hansa-Joachima Schachta (1927-1996), po-

3. *Widok Ełku i zamku na wyspie według Caspara Hennebergera z 1595 roku.*

Datę 1273 powtarza również Christoph Hartknoch i Samuel Orgelbrand[3]. Z kolei w kronice Jana von Posilge zanotowano, że zamek wybudował w 1398 roku komtur Bałgi Ulryk von Jungingen[4]. Zamek był drewniany, a dopiero w latach 1406-1408 zamieniono go na murowany.

Tak więc można przyjąć, że w miejscu jednego z grodzisk w latach 1398-1406, na wyspie Jeziora Ełckiego, Krzyżacy wybudowali niewielki zamek. Kronikarz krzyżacki von Posilge przy tych datach zanotował:

chodzącego z Biskupca w powiecie reszelskim. W 2006 r. zbiór został przekazany przez jego rodzinę do Ellingen. Teksty autorstwa dr. Eckharda Jägera z Lüneburga naświetlają historyczne tło i akcentują historyczno-kulturowe znaczenie obiektów. Podobnie opracowany został katalog wystawy. Ilustr. 3: Widok Ełku i zamku na wyspie według Caspara Hennebergera z 1595 r. za: *Die Bau- und Kunstdenkmäler in Königsberg*, [bearb. von Adolf Boetticher. Im Auftr. d. Ostpreuss. Provinzial-Landtages], Königsberg 1896.

3 Ch. Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen oder preussischer Historien zwey Theile: in derer erstem von deß Landes vorjähriger Gelegenheit und Nahmen, wie auch der Völcker, so darinnen vor dem Teutschen Orden gewohnet, Uhrankunfft, Lebens-Beschaffenheit, Sprache, Religion, Hochzeiten, Begräbnüssen, Haußhaltung, Kriegsrüstung, Republic und anderen Sitten und Gewohnheiten - in dem andern aber von deß Teutschen Ordens Ursprung, wie auch der nachfolgenden Herrschafft vornehmsten Thaten und Kriegen, Erbauung der Städte, der itzigen Innwohner Uhrsprung, Religion, Müntzordnung, Rechten und Policeywesen gehandelt wird,* Nachdr. der Ausg. Frankfurt und Leipzig, Hallervorden, 1684, mit einem Vorw. von Hans-Jürgen Schuch; repr.*: Alt- und Neues Preussen oder preussischer Historien zwey Theile, 1; Alt- und Neues Preussen oder preussischer Historien zwey Theile, 2,* Hildesheim; Zürich; New York: Olms, 2006. *Encyklopedyja Powszechna*, Warszawa: S. Orgelbrand, 1899.

4 J. von Posilge, *Chronik von Preußen*. Jahrbücher, ca. 1420.

Również w tych czasach budował marszałek jeden dom nad Węgorapą zaś komtur Bałgi nad Ełkiem.

Zamek miał dobre położenie strategiczne, dawał zabezpieczenie okolicznej ludności, która zaczęła się osiedlać wokół niego i w pobliżu granicy z Litwą, niedaleko Rajgrodu.

W 1408 roku Krzyżacy umocnili zamek, przygotowując się do obrony na wypadek wojny z Litwą i Polską. W czasie wielkiej wojny polsko-krzyżackiej został on zburzony. W *Kronice* Jana Długosza przy opisie bitwy pod Grunwaldem znajdziemy taki zapis o oddziale piechoty mazurskiej spod Łeku. Długosz jest pierwszym kronikarzem wymieniającym nazwę Łek – pierwszą nazwę Ełku.

Po zawarciu pokoju w 1422 roku północna część powiatu wraz z powiatem oleckim włączona została do komturii w Brandenburgu, a południowa do komturii w Bałdze. Nastąpiła wzmożona kolonizacja, a jej punktem centralnym stał się odbudowany zamek w Ełku.

W 1420 roku zamek ełcki przeszedł do komturii ryńskiej. Wtedy 16 października wykonano lustrację zamku i zapisano, że znajdowało się w nim:

2 łaszty mąki, 60 korców słodu, 4 beczki soli, 1 brytfanna, 5 kotłów, 5 siekier, 5 kusz, 5 tarcz, 4 zbroje, 4 hełmy, 1 beczka strzał, 2 konie Angloffa[5].

Konie te należały do ówczesnego prokuratora ełckiego. Zwłaszcza liczba zbroi daje wyobrażenie, jak niewielka była obsada zamku. W hierarchii krzyżackiej należał do czwartej, ostatniej grupy. Stała tu mała załoga i urzędował wójt, później prokurator. Do jego obowiązków należało ściąganie danin, czynszów i pilnowanie porządku.

Zamek ucierpiał w czasie wojny trzynastoletniej w 1454 roku, ponieważ Ełk opowiedział się po stronie Związku Pruskiego. Latem 1454 roku wielki szpitalnik zakonu odbił zamek ełcki z rąk konfederatów (również m.in. giżycki i piski). W 1459 roku miasto i zamek zajęły wojska polskie pod dowództwem Jana Skubali. Oddział z Mazowsza w listopadzie spalił zamek. Odbudowany został dopiero około 1497 roku.

Następny inwentarz zamku sporządzono w 1507 roku. Wynika z niego, że zasoby zgromadzone na zamku były znacznie większe, ponadto znajdowała się tu również kaplica. Inwentarz zawiera opis wyposażenia kaplicy oraz spichlerza i spiżarni. Były tu też browar i piekarnia, kuchnia, zbrojownia i prochownia. Z opisu spiżarni i piwnicy wymieńmy chociaż 18 beczek rosenicke (rodzaj piwa) i 2 beczki syconego miodu. Poza tym w zbrojowni odnotowano: 10 ha-

5 Opis lustracyjny przytacza J. Frycz, dz. cyt., a za nim powtarza Jarosław Baciński, zob. tenże, *Zamek prokuratorski w Ełku. Przyczynek do dziejów miasta i regionu*, Ełk: Gryfix Kondrat, [2008].

kownic, 1 małe działko polowe, 4 strzelby, ½ beczki prochu, 1 beczkę strzał, 100 długich włóczni. Wymieniany jest też folwark, którego historycy dopatrują się przy wylocie ulicy Zamkowej za jeziorem.

> *Na folwarku: 18 koni pociągowych, 40 sztuk bydła młodego i starego, 64 owiec młodych i starych, 50 świń dużych i małych. Zasiew: 4 łaszty żyta. Ludzi na zamku: 22 na zamku, 14 na folwarku.*

Kolejne inwentarze z 1516 i 1524 roku wspominają w Ełku dwa statki i łódź rybacką, a ten drugi inwentarz ponadto dużą ilość sieci.

Ełk ucierpiał bardzo w czasie ostatniej wojny polsko-krzyżackiej w latach 1519-1521. W 1520 roku doszło do oblężenia zamku przez oddział liczący 2 tys. ludzi z wojsk mazowieckich. 10 marca szturm został odparty przez Krzyżaków. Wojska księcia mazowieckiego Stanisława zniszczyły okoliczne wsie, a także sąsiednie zamki.

W 1525 roku po sekularyzacji zakonu w zamku znalazło siedzibę starostwo (starosta książęcy). Mieściły się tu również władze sądowe. Z 1541 roku pochodzi pierwszy wizerunek zamku i miasta, na którym zamek wygląda dość okazale. 9 października 1656 roku Ełk spłonął prawie doszczętnie. Zamek na wyspie jednak ocalał. Zrujnowany został folwark zamkowy i folwark w Nowej Wsi. Zniszczony Ełk otrzymał zwolnienie z podatków na trzy lata.

Kolejny przekaz to panorama według Hartknocha z 1684 roku[6] pokazująca ufortyfikowaną wyspę z kilkoma budynkami wewnątrz murów, na których obwodzie były dwie bramy. Założenie zamkowe składało się z zamku głównego stojącego w części wschodniej wyspy i przedzamcza, oddzielonego fosą. Wewnątrz murów znajdowały się budynki mieszkalne i gospodarcze. Na wyspę dostać się można było drewnianymi, zwodzonymi mostami.

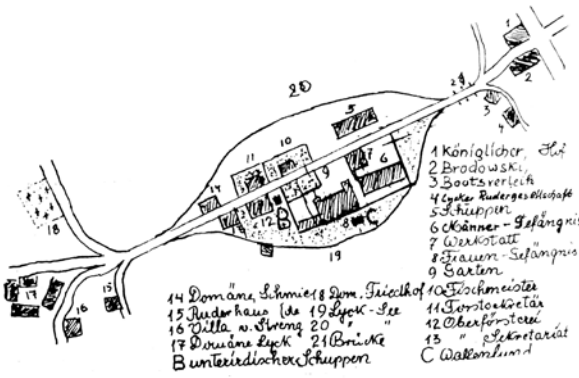
W 1688 roku pożar strawił prawie całe miasto wraz ze szkołą książęcą. Ulokowano ją tymczasowo – co ciekawe – w chylącym się ku ruinie zamku na wyspie. W XVII bądź XVIII wieku zamek przebudowano, dodając do niego dodatkowe skrzydło i powiększono dawne przedzamcze. Tej przebudowy nie potwierdzały jednak żadne dokumenty. Pod koniec XVIII wieku zamek podupadł. Sporą część jego murów rozebrano, by pozyskać budulec.

Wielki pożar strawił zamek 25 czerwca 1833 roku. Spaliło się wnętrze zamku. Z dawnej budowli zamkowej pozostały tylko mury obwodowe. W XIX wieku sąd okręgowy znalazł siedzibę w Ełku (do 1877 roku mieścił się w zamku). Były tu też Urząd Sprawiedliwości (1751), Powiatowa Komisja Sprawiedliwości (1782), sądy ziemski i grodzki (1817), a w 1879 sąd krajowy. W parku przy zamku w XIX wieku wzniesiono więzienie. Teren otoczono murem

6 Ch. Hartknoch, dz. cyt.

z wieżyczkami strażniczymi. Od 1888 roku w zamku mieściło się więzienie dla kobiet.

Plan sytuacyjny z lat 1924-1932 określa główny budynek więzienny jako więzienie mężczyzn, a zamek jako więzienie kobiet. Do zamku wówczas przylegał od strony zachodniej długi budynek. Naprzeciwko więzienia dla mężczyzn był warsztat, a za nim remiza strażacka. W budynku przy obecnej ulicy Zamkowej 3 mieściło się nadleśnictwo, na jego zapleczu było podwórze wykorzystywane przez remizę zapewne na parkowanie strażackich wozów.

4. *Plan zagospodarowania wyspy na Jeziorze Ełckim, rys. Kurta Wallerta z lat 1924-1932. Źródło: archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Ełku.*

W 1889 roku zamek na wyspie połączono z miastem za pomocą szerokiej grobli, a w 1913 drewniany most łączący wyspę z miastem zastąpiono metalowym. W 1916 roku na wysokości impostów łuku bramnego, w murze, znaleziono dwie silnie uszkodzone płaskorzeźby kamienne orłów z drugiej ćwierci XV wieku, o których pisano, że są to prawdopodobnie brandenburskie herby.

Zarówno w czasie pierwszej jak i drugiej wojny światowej zamek nie ucierpiał, pomimo że w czasie tej pierwszej Ełk znajdował się na linii frontu. Po drugiej wojnie w zamku był areszt śledczy i do 1970 roku więzienie dla kobiet. Potem zamek stał nieużytkowany, remont podjęto w latach 80. XX wieku, zamek bowiem miał być adaptowany na ośrodek usługowo-szkoleniowy dla firmy ZETO z Białegostoku. Prace projektowe, a następnie remontowe prowadził białostocki oddział Przedsiębiorstwa Pracownie Konserwacji Zabytków. Oprócz zniszczenia dużej partii zabytkowej substancji, w tym elewacji zamkowych, dokonano jednak interesującego odkrycia, odsłaniając zejście do piwnicy pod ryzalitem zachodnim. Prace remontowe jednak przerwano.

Jak wyglądał zamek?
Wyniki badań architektonicznych i archeologicznych

Od 1985 roku zamek pozostawał opuszczony. Dopiero w 2009 kupił go prywatny nabywca i przed planowaną adaptacją zamku i stojącego obok budynku na zespół hotelowy zlecił kompleksowe badania architektoniczne i archeologiczne.

5. *Widok zamku w Ełku na pocztówce z 1914 roku, ze biorów Muzeum Historycznego w Ełku.*

Badania architektoniczne podjęłam w 2010 roku towarzyszyły im sondażowe badania tynków prowadzone przez Barbarę Kulczyńską-Nowak, która odkryła ślady malowideł we wnętrzach[7]. W ciągu dwóch kolejnych lat Radosław Herman prowadził kompleksowe badania archeologiczne terenu całej wyspy. Ich wyniki pozwoliły zmienić niektóre z ustaleń dotyczących rozplanowania założenia zamkowego (zamku i przedzamcza) jak też dotyczące samego zamku. Dlatego też ponownie wróciłam do zamku w Ełku, aby dokonać weryfikacji wcześniejszych badań. Ponownie też przeprowadzono badania tynków na górnych partiach elewacji pod kątem występowania polichromii. Tym razem badania tynków prowadził Mirosław Cholewka, który odsłonił na elewacjach dekorację sgrafittową, w tym wyrytą w tynku datę rozbudowy zamku: 1696 (ilustr. **6**, **7**).

6. *Data „1696" opracowana w barwionym tynku, odkryta przez Mirosława Cholewkę w 2012 roku na elewacji wschodniej zamku; wyznacza czas dobudowy wschodniej części zamku, fot. Joanna Wańkowska-Sobiesiak (2012).*
7. *Fragment daty odkrytej przez Mirosława Cholewkę; tu cyfra „9", fot. Joanna Wańkowska-Sobiesiak (2012).*

7 B. Kulczyńska-Nowak, *Zamek krzyżacki w Ełku i budynek dawnego więzienia przy zamku. Badania Konserwatorskie*, t. III *Badania tynków i polichromii,* Olsztyn 2011. Autorka zamieszcza wiele barwnych fotografii odkrytych fragmentów dekoracji malarskich

Historia obiektu przed przystąpieniem do badań była znana dość dokładnie. Nie wiadomo było natomiast, jak obiekt wyglądał w poszczególnych okresach swego trwania i czy w zachowanej substancji zabytkowej obiektu uda się odsłonić, czy też uczytelnić elementy z poszczególnych okresów jego istnienia: gotyku, renesansu, baroku i klasycyzmu. Dopiero liczba i stopień ich zachowania pozwoliłyby na przyjęcie optymalnej propozycji ekspozycji zamku. Konfrontacja wyników badań architektonicznych, archeologicznych oraz badania tynków pozwoliłyby wyznaczyć fazy budowy i przebudowy obiektu oraz ustalić, jak wyglądało rozplanowanie założenia zamkowego oraz sam zamek właśnie w tych wyznaczonych fazach.

I. Lata 1390-1408

Zamek zbudowano i następnie umocniono pomiędzy rokiem 1398 a 1408. Wtedy to powstał niewielki zamek w formie niewysokiej, kamienno-ceglanej strażnicy krzyżackiej. Z całą pewnością najbardziej narażona była ona na atak od strony osady po drugiej stronie jeziora. Dlatego też właśnie ówczesna elewacja wschodnia zamku (dziś wewnątrz rozbudowanego później obiektu) musiała mieć dodatkowe wzmocnienia bądź w postaci wysokiej wieży obronnej, bądź silnie rozwiniętego systemu ganków obronnych. W tym okresie, przed wprowadzeniem broni palnej, ostrzał prowadzony był na wprost.

Gotycki zamek był niższy i mniejszy w planie od obecnego, a jego mury wzniesiono z kamieni i cegieł układanych warstwami. Z tym pierwszym zamkiem łączą się ślady niewielkich okien, przesklepionych półkoliście, odkryte w jego dawnej elewacji wschodniej oraz północnej. Poziom kondygnacji ówczesnego zamku wyznaczają odkryte w trakcie badań gniazda po belkach stropu na parterze. Najbardziej interesujący jest narożnik południowo-wschodni zamku w jego jeszcze gotyckim obrysie. Mogły znajdować się tu schody wewnątrz muru łączące prochownię z gankiem obronnym wieńczącym zamek.

8. *Wnęka nad głównym wejściem do budynku odkryta w 2010 roku. Fot. Joanna Wańkowska-Sobiesiak.*

Charakterystyczne jest to, że w obrębie tej części zamku od strony wnętrza spoina opracowana jest z nacinaniem (tak jak na elewacji). Naroże zamku mogło być włączone w system tej komunikacji. Dodatkowa komunikacja pionowa znajdowała się w grubości muru wschodniego.

Jeśli chodzi o bryłę zamku z tego okresu, był to zamek jednopiętrowy, zwieńczony prawdopodobnie gankiem obronnym. Wyższa kondygnacja zbudowana jest z innego materiału.

Badania archeologiczne prowadzone w latach 2011-2012, które objęły całą wyspę, zdołały zmienić dotychczas powtarzane zapisy o zagospodarowaniu przestrzennym całego założenia: przebiegu fosy, lokalizacji przedzamcza, oraz to, że wyspa otoczona była jedynie wałami ziemnymi z palisadą. Archeolodzy odkryli w kilku miejscach pozostałości muru, który okalał wyspę, czym potwierdzili wiarygodność znanej panoramy miasta autorstwa Hennebergera z XVI wieku, którą wcześniej uważano za niemającą wiele wspólnego z rzeczywistością.

Dzięki tym badaniom udało się też ustalić, że fosa oddzielająca zamek od przedzamcza przebiegała od strony jego elewacji frontowej (a nie bocznej) i zamek stał na niewielkim, lekko podniesionym *plateau*. Ponadto archeolodzy zdementowali wyniki badań archeologicznych z lat 80. XX wieku, wykluczając obecność danskeru przy elewacji południowej[8].

II. Przebudowa w końcu XV wieku

Zamek po spaleniu go przez Polaków w 1454 roku odbudowano dopiero w latach 90. XV wieku, przy czym musiała nastąpić jego rozbudowa, skoro w 1507 roku zamiast 6 mieszkało w nim 22 zbrojnych. W zamku była już kaplica, wymienia się też spiżarnię, kuchnię, zbrojownię i prochownię. Można więc przypuszczać, że zamek został nadbudowany, a na pierwszym piętrze umieszczono kaplicę dostępną z zewnątrz schodami biegnącymi przy elewacji frontowej. Podobną rozbudowę w tym samym czasie przeszedł zamek w Giżycku, gdzie też na pierwszym piętrze umieszczono kaplicę. Odkrycie komina w grubości ściany wschodniej zamku pozwala zlokalizować kuchnię zamkową bezpośrednio przy tej ścianie (ilustr. **9**). Powtórzony został schemat, jaki zastosowano w zamku giżyckim.

III. Adaptacja na siedzibę starosty (1520-1525)

Jest to okres ważny dla historii tych ziem i zamków. W 1520 roku zamek ełcki, podobnie jak kilka innych, szturmowany był przez 2 tys. żołnierzy księcia ma-

8 Fotografia odkopanych w latach 80. XX w. fundamentów w zbiorach PSOZ Delegatura w Ełku. R. Herman odsłaniając ponownie ten fundament i poszerzając znacznie wykop, wykluczył obecność danskeru, zob. tenże, Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych. Sezon 2011, mps w z archiwum PSOZ Delegatura Ełku.

9. *Odkryty w 2012 roku przewód komina biegnącego w grubości ściany zachodniej zamku, fot. Joanna Wańkowska-Sobiesiak (2012).*
10. *Elewacja zachodnia – mały otwór okna w ścianie zachodniej ryzalitu, a nad nim duże, zamurowane okno piętra, fot. Joanna Wańkowska-Sobiesiak (2012).*

zowieckiego. Jeśli chodzi o architekturę zamku, szturm ten miał na pewno poważne skutki – podobnie jak w zamku w Rynie. Pięć lat później zamek ełcki, tak jak inne zamki krzyżackie, adaptowano na siedzibę starosty. Obiekt więc w miejsce funkcji obronnej przyjął funkcję mieszkalną.

Przeprowadzone badania i odkrycie dużych okien w ryzalicie zachodnim (ilustr. **10**), które powstały w trakcie wznoszenia jego ścian, pozwalają datować ten człon budowli na omawiany okres. Zbudowany został jako wieża mieszkalno-komunikacyjna o innym niż obecnie układzie kondygnacji. Jego pierwsze piętro – dostępne schodami biegnącymi przy elewacji frontowej zamku – zajął przedsionek przed kaplicą. Był on oświetlony dużymi oknami, a wchodziło się do niego ze schodów zewnętrznych poprzez przesklepiony otwór drzwiowy. W przyziemiu wieży znalazło się przesklepione krzyżowo pomieszczenie (odnaleziono ślady tego sklepienia), dostępne z wnętrza zamku. Na drugim piętrze znalazło się pomieszczenie mieszkalne ogrzewane dzięki przewodowi kominowemu, który umieszczony był w ukośnie zabudowanym narożu. Glify przesklepionych półkoliście wnęk okiennych tej kondygnacji miały dekorację malarską utrzymaną w ciepłej tonacji żółci i jasnych brązów. Podobną odkryto również we wnęce w niższej kondygnacji. Wieża ta była zdecydowanie wyższa niż obecnie – o ponad 2 m – i pełniła również funkcję komunikacyjną dla nadbudowanego właśnie teraz dwupiętrowego zamku.

W zamku pojawiły się większe okna w przesklepionych, rozglifionych wnękach. Układ kondygnacji był zupełnie inny i ówczesne otwory okienne przypadały dokładnie pomiędzy obecnymi oknami parteru i piętra. Poziom kondygnacji w głównej bryle zamku pokrywał się z układem kondygnacji dostawionej wieży. Niewykluczone, że przeprowadzono też prace w piwnicach, gdzie wcześniej była prochownia. Z tego okresu mogą pochodzić sklepienia piwnic.

9 R. Weber, *Der Kreis Lyck. E. ostpreuss. Heimatbuch*, Leer: Rautenberg, 1981.

Elewacje zamku wciąż były nieotynkowane, z czym znakomicie kontrastowały otynkowane nisze okienne. Z tym okresem i układem kondygnacji może łączyć się odkryty w trakcie badań otwór głównego wejścia do zamku z dekoracyjną, półkoliście przesklepioną wnęką. Niewykluczone, że to właśnie w niej umieszczone były kamienie herbowe, odnalezione po wiekach i datowane przez badaczy na wiek XVI.

IV. 1696 rok

W 1688 roku zapisano, że zamek chyli się ku ruinie. Niedługo potem nastąpiła odbudowa, a jej czas dokładnie znamy dzięki dacie odkrytej w trakcie badań tynków: 1696 rok. Datę tę umieszczono na elewacji dobudowanej części wschodniej. Obiekt przebudowano na rezydencję, o elewacji frontowej flankowanej dwoma ryzalitami (prawy z nich to dawna wieża). Zamek otrzymał nową dyspozycję wnętrz – układ dwutraktowy z sienią na osi i nowy układ kondygnacji, pół metra niżej w stosunku do poziomów obecnych.

11. *Bonie zaznaczone w barwionym na szaro tynku, widoczne spod nowszej wyprawy tynkowej (tu na ryzalicie wschodnim). Takie bonie stwierdzono na wszystkich narożnikach, fot. Joanna Wańkowska-Sobiesiak (2012).*

Obiekt otynkowano z zewnątrz. Elewacje otrzymały dekoracje z barwionego tynku w postaci obramień okiennych oraz boniowania wszystkich naroży. Wewnątrz znalazły się duże okna umieszczone w szerokich, schodzących do podłogi wnękach. W niektórych z nich odkryto dekorację malarską o tonacji niebieskoczarnej.

Przy elewacji frontowej znalazły się prawdopodobnie schody tzw. lustrzane prowadzące do odkrytych w trakcie badań otworów drzwiowych na pierwszym piętrze ryzalitów. Pod schodami z lewej strony znajdowało się zejście do piwnicy. Elewacja południowa miała na parterze i pierwszym piętrze wyjścia na tarasy – loggie. Okna miały opaski zaznaczone w tynku o kolorze niebieskim. Otwory drzwiowe dodatkowo ozdobiono dekoracją w postaci zgeometryzowanych kwiatonów. Pomiędzy oknami drugiego piętra nowej elewacji wschodniej zamku umieszczono cyfry tworzące datę: 1696, wyrytą w tynku i podkreśloną zmianą jego barwy.

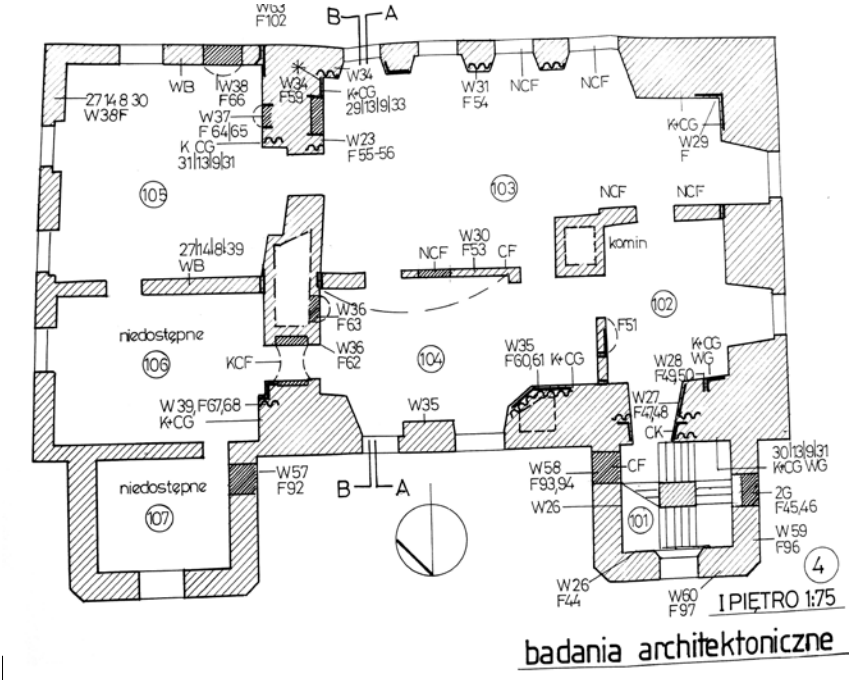
Bardzo interesujące są wyniki badań archeologów, którzy na wprost głównego wejścia do zamku odnaleźli relikty XVII-wiecznego mostu przerzuconego przez fosę.

IV. Schyłek wieku XVIII

Okres ten to głównie zmiany otoczenia zamku: rozbiórki wielu budynków i murów, likwidacja fosy itp. W materiale zasypowym odnaleziono elementy XVII- i XVIII-wieczne.

V. Wiek XIX

Po reformie administracyjnej w 1815 roku, zmieniającej system sądowniczy, w zamku umieszczono sąd okręgowy i inne instytucje z tym związane. Czy nowa funkcja wymogła istotne zmiany w zamku? Nie wiemy. Wiemy jednak, że musiały do tego dojść po pożarze w 1833 roku, który wypalił wnętrze zamku. Po pożarze zamek odbudowano, wprowadzając nowe stropy drewniane z podsufitką. Wykonano nową więźbę dachową i pokrycie dachu. To wtedy zapewne zamek obniżono, rozbierając nadwątloną koronę murów. W zasadzie przybrał on formę taką, jaka przetrwała do lat 80. XX wieku. Ryzalit zachodni otrzymał nową funkcję: zabiegowej klatki schodowej, wymurowanej w cegle i opartej o ściany przykryte ceglanym płaszczem. Plan zamku jest znany dzięki publikowanym rysunkom Webera[9]. Okna otrzymały nowy kształt i obramienia. Podobnie otwory drzwiowe: w tym główne wejście do zamku poprzedzone wysokim tarasem. Zamek przed adaptacją na więzienie pokazuje ilustr. **12**.

12. *Plan pierwszego piętra z zaznaczeniem badanych węzłów, rys. Marek Nowak (2011).*

9 R. Weber, *Der Kreis Lyck. E. ostpreuss. Heimatbuch*, Leer: Rautenberg, 1981.

W drugim etapie, to jest w roku 1888, zamek adaptowano na administrację więzienia, które znalazło miejsce w nowo wzniesionym, zachowanym do dziś budynku w bliskim sąsiedztwie zamku. Wszystkich zmiano dokonano, używając cegły produkowanej maszynowo.

Jeszcze później (1908) obydwa budynki zostały na nowo otynkowane z zastosowaniem na całej powierzchni boniowania. Elementy wprowadzone w końcu XIX wieku po części zostały wymienione w rozpoczętym i niedokończonym remoncie w latach 80. XX wieku: stropy wymieniono na ogniotrwałe, wymurowano na nowo otwory okien.

Co dalej z zamkiem?

Przeprowadzone badania architektoniczne pozwoliły stwierdzić, że zarówno obecna bryła zamku, jak też większość czytelnych do dziś zabytkowych elementów pochodzi z okresu nowożytnego. Nie może więc być mowy o powrocie do bryły gotyckiej, bo wymagałoby to rozbiórki nowożytnej wschodniej części bryły zamku wraz z ryzalitem wschodnim, pochodzących z 1696 roku. Oczywiście należałoby się zastanowić, czy przywrócić XVII-wieczny wystrój elewacji wraz z układem schodów tzw. lustrzanych, czy też pozostać przy znacznie uboższym wystroju z okresu klasycyzmu. Przywrócenie XVII-wiecznej formy zamku pozwoliłoby na rekonstrukcję odkrytego przez archeologów XVII-wiecznego mostu przerzuconego przez fosę, na wprost głównego wejścia do zamku.

Ta koncepcja nie spotkała się z aprobatą właściciela zamku, który dążył do pokazania jak największej ilości elementów gotyckich, a nawet bryły zamku gotyckiego. Opracowane zostały dwie koncepcje projektowe odbudowy zamku. Żadna z nich nie uzyskała akceptacji Wojewódzkiej Komisji Ochrony Zabytków, powołanej przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Odbudowa zamku została przerwana.

Joanna Wańkowska-Sobiesiak

Joanna Wańkowska-Sobiesiak – absolwentka konserwatorstwa i zabytkoznawstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i studiów podyplomowych z zakresu konserwacji zabytków na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Rzeczoznawca PP PKZ w zakresie badań zabytków architektury i urbanistyki. Ma uprawnienia Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków w Warszawie do wydawania orzeczeń i ekspertyz z zakresu badań architektury zamków i rezydencji. Autorka i współautorka badań architektonicznych zamków na Warmii i Mazurach, zabytków sakralnych, pałaców i dworów, kamienic.